جلال متینی

تحول رسم‌الخط فارسی
از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری

نگارندهٔ این سطور در مقالهٔ «رسم‌الخط‌فارسی در قرن پنجم هجری» که در سال گذشته در همین مجله بچاپ رسید [1]، بتفصیل در باب رسم‌الخط فارسی در این قرن سخن گفت و با مراجعه به نسخ مکتوب در قرن پنجم: الأبنیه عن‌حقایق الادویه، هدایةالمتعلمین فی‌الطب، و تفسیر پاک، مختصات رسم‌الخط کتابهای فارسی را از نظر طرز نگارش حروف مختلف و از جمله چهار حرف فارسی: پ، چ، ژ، گ، و اتصال و انفصال کلمات با ذکر شواهد مورد بحث قرار داد. و در همان مقاله وعده داد که در فرصت دیگر بهاختصار دربارهٔ رسم‌الخط فارسی از قرن ششم هجری ببعد و تحول‌آن در دوره‌های مختلف اطلاعاتی در اختیار علاقمندان قرار خواهدداد.

در آن مقاله ضمن برشمردن مختصات رسم‌الخط فارسی در قرن پنجم، بدین نکته اشاره گردید که عقیدهٔ عمومی اهل فن برآنست که در رسم‌الخط فارسی در قرون گذشته (در دورهٔ اسلامی) فقط دو دورهٔ قدیم و جدید بشرح‌ذیل قابل تشخیص است:

۱- رسم‌الخط قدیمی فارسی که در آن کاتبان حروف «پ، چ، ژ، گ» را بشکل «ب، ج، ز، ک»و کلمات «که، چه» را بشکل «کی، جی، ک، چ» می‌نوشته‌اند، وقاعدهٔ مربوط به «ذال فارسی» را نیز مراعات می‌کرده‌اند.

۲- رسم‌الخطی که در چند قرن اخیر معمول گردیده‌است و امروز نیز

تقریباً رایج‌است و در آن کاتبان عموماً حرفهـای «پ، چ، ژ» را با سه نقطه می‌نویسند و حرف «گ» را باسه‌نقطه و یا با افزودن یك سرکش از حرف «ک» متمایز می‌کنند، و کلمات «که، چه» را با هاء غیر ملفوظ می‌نویسند ، و قاعـدهٔ «ذال فارسی»را نیز مراعات نمی‌نمایند .

ولی در همان مقاله با ذکر دلایلی گفته‌شد که برای رسم‌الخط فارسی از قرن پنجم هجری تا عصر حاضر حداقل باید بسه‌دورهٔ کاملاً مشخص قائل گردید:

۱- دورهٔ اول مربوط به قرن پنجم‌است - بر اساس اسناد موجود- که درآن کاتبان چهار حرف فارسی را هم بشکل: «پ، چ، ژ، گ ، کٓ، کپ (= گ)» و هم بصورت «ب، ج، ز،ک»، و کلمات «که، چه» را بصورتهای«کی، که گ ، چی، چه، چ (یا:جی، جه، ج)» نوشته‌اند،قاعدهٔ «ذال‌فارسی» را مراعات کرده‌اند، حرف «که» را در بسیاری از موارد به‌کلمهٔ بعد متصل نوشته‌اند، و در بعضی از نسخه‌ها «فاء اعجمی» (= ڤ) را در برخی از موارد رعایت نموده‌اند. این‌شیوه بندرت تا قرن دهم نیز تقلید شده‌است .

۲- دورهٔ دوم که از ابتدای قرن ششم هجری شروع می‌شود و تقریباً بقرن دهم خاتمه می‌یابد. ازمختصات بارز رسم‌الخط این‌دوره - برخلاف آنچه‌گفته‌اند - یك‌دست نبودن شیوهٔ کاتبان بخصوص در طرز نوشتن چهار حرف فارسی (پ، چ، ژ، گ) است. آنچه قبلاً در بارهٔ اصول «رسم‌الخط قدیمی فارسی» به وسیلهٔ مستشرقان ودانشمندان‌ایرانی گفته‌شده‌است تنها در مورد بعضی‌از نسخه‌های مکتوب در این دوره صادق‌است .

۳- دورهٔ سوم که تقریباً از قرن یازدهم هجری آغاز می‌گردد و از نظر اصول کلی تا دورهٔ ما نیز ادامه دارد و به شیوهٔ آن آشنایی داریم .

***

در مقاله‌ای که ذکر آن گذشت، رسم‌الخط دورهٔ اول بشرح‌معرفی‌شـد و

اینک نیز در نهایت اختصار بمبحث دربارهٔ رسم‌الخط فارسی در دوره‌های دوم و سوم می‌پردازد.

دربارهٔ مطالعهٔ رسم‌الخط فارسی از قرن ششم هجری ببعد، بنده بدشواری کار و مشکلات بسیاری که در راه محقق علاقمند موجوداست وقوف کامل‌دارد. زیرا برخلاف سه‌چهار نسخه‌ای که از قرن پنجم تاکنون بدست ما رسیده‌است، از قرن ششم ببعد نسخه‌های خطی فارسی بسیار موجوداست؛ چندین هزار نسخهٔ خطی فارسی در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی ایران و کشورهای خارجی نگهداری می‌شود و علاوه بر این نسخه‌ها که فهرست‌شده‌است و علاقمندان می‌توانند برای اطلاع از مشخصات هر نسخهٔ خطی بدان فهرستها مراجعه کنند، مسلماً نسخه‌های خطی فراوانی در برخی از کتابخانه‌های عمومی و یا کتابخانه‌های خصوصی ایران و دیگر کشورها موجوداست که فهرست نشده‌است و در نتیجه محققان از دسترسی بدانها محرومند. برای آنکه وسعت دامنهٔ کار بخوبی آشکار شود کافی‌است فی‌المثل به کتاب «کتابشناسی فردوسی» تألیف دانشمند محترم آقای ایرج افشار مراجعه کنیم. ایشان می‌نویسند تاآنجا که فرصت و امکان تحقیق یافته‌اند بر اساس فهارس موجود توانسته‌اند از شاهنامهٔ فردوسی تعداد ۲۲۹ نسخهٔ خطی تاریخ‌دار و تعداد ۲۳۲ نسخهٔ خطی بی‌تاریخ در کتابخانه‌های مختلف جهان معرفی کنند که تاریخ کتابت آنها از قرن هفتم تا قرن یازدهم هجری‌است[۲].

بدین ترتیب ملاحظه می‌فرمایید که چون از یک‌طرف نسخه‌های خطی فارسی از قرن ششم هجری ببعد بسیاراست و ازطرف دیگر بسبب آنکه این نسخه‌ها در کتابخانه‌های مختلف جهان پراکنده‌است، هیچ محققی نمی‌تواند رسم‌الخط‌فارسی این دودوره‌رابدقت و استقصای کامل مورد مطالعه قرار دهد زیرا برای این مهم متأسفانه مراجعهٔ به میکروفیلم یا نسخهٔ‌عکسی - که‌امروز حلال‌مشکلات اهل‌تحقیق

بشمارست - نیز جوینده را نمی‌تواند بطور کامل راهنمایی کند، چون برخی از نسخه‌های خطی، در طی روزگاران مورد تصرف و دخالت افراد غیرامین قرار گرفته‌است و ازجمله بسیار دیده‌می‌شود که این‌نوع افراد، حداقل بسبك رسم‌الخط زمان خود بر تعداد نقطه‌های یك‌حرف افزوده‌اند، و فی‌المثل اگر کاتب نسخهٔ اصل، حرف «پ» یا «چ» و یا «ژ» را با یك نقطه نوشته باشد، ایشان در تمام نسخه و یا در برخی از موارد، بهریك از آنها دو نقطه افزوده‌اند [۳]. تشخیص نقطه‌های اصلی از الحاقی فقط با مراجعه به‌اصل نسخهٔ خطی و مقایسهٔ رنگ مرکب و امثال‌آن میسر است، درحالی که از میکروفیلم و نسخهٔ عکسی درین مورد سودی عاید نمی‌شود.

بعقیدهٔ نگارنده با وجود تمام این‌مشکلات نباید دامن تحقیق را در این‌باب رها ساخت، بلکه بعکس هرکس باید به وسع‌خود در این‌راه قدمی بردارد و از امکاناتی که در اختیارش قرار دارد بحداکثر بهره ببرد تا سرانجام روزی بتوان با اطمینان‌خاطر و به شیوهٔ علمی حد و رسم رسم‌الخط فارسی را در ده قرن اخیر تعیین کرد.

نویسندهٔ این سطور برای آنکه درحد قدرت خود بدین فکر جامهٔ عمل پوشند در مدتی که درسال گذشته در لندن بسرمی‌برد و اوقات خودرا تا آنجا که ساعات کار کتابخانهٔ موزهٔ بریتانیا (بخش کتابهای چاپی و نسخه‌های خطی‌شرقی) اجازه می‌داد در آنجا می گذرانید، درصدد برآمد در ضمن مطالعات خود تعدادی از نسخ خطی فارسی محفوظ در این کتابخانه‌را ازجهت رسم‌الخط فارسی از نظر بگذراند. برای این امر با مراجعه به فهرست ریو [۴] و همچنین فهرست تتمه این کتابخانه که هنوز بچاپ نرسیده‌است [۵]، و با توجه به‌تاریخ قطعی یا احتمالی کتابت هر کتاب، از هر قرن تعدادی نسخهٔ‌خطی را برگزید. و بدین ترتیب از نسخه‌های خطی آن کتابخانه مجموعاً قریب دویست نسخهٔ خطی فارسی را که از قرن‌ششم تا

[illegible]

قرن سیزدهم هجری کتابت شده‌است مورد مطالعه قرار داد. علاوه بر نسخه‌های خطی موزهٔ بریتانیا، نسخ دیگری را نیز نگارنده قبل از آن تاریخ و یا در یک‌سال اخیر بدین منظور مطالعه کرده‌است. البته اگر از یکی دو سه استثناء بگذریم[۶]، چون امکان مطالعهٔ تمام این نسخه‌ها از ابتدا تا بانتها درآن‌مدت محدود میسر نبود فقط قسمتهایی از هر کتاب را مطالعه کرد و از نکات لازم آن یادداشت تهیه‌نمود و حاصل مطالعهٔ خودرا از همین صفحات معدود، ازنظر کیفیت رسم‌الخط، در باب تمام کتاب تعمیم داد.

در این مطالعه فقط به طرز نوشتن چهارحرف فارسی «پ، چ، ژ، گ»، رعایت قاعدهٔ ذال فارسی[۷]، فاء اعجمی (ڤ)[۸]، و اتصال کلمهٔ «که» به‌کلمات بعد اکتفا شده‌است، زیرا نگارنده، این موضوعات را از مختصات اساسی رسم‌الخط فارسی در قرن پنجم هجری می‌داند و خواسته‌است بدین وسیله تحول رسم‌الخط فارسی را از این نظرگاه مورد بررسی قرار دهد. بدین جهت آنچه ذیلاً از نظر خوانندگان محترم می‌گذرد فقط بمنزله خطوط اصلی طرح رسم‌الخط فارسی در هر قرن‌است، آن‌هم تنها با توجه به نسخ معدودی که امکان مطالعهٔ آنها برای نگارنده فراهم بوده‌است. البته از آنچه برخی از محققان درمورد رسم‌الخط بعضی از نسخه‌های خطی نوشته‌اند نیز استفاده کرده‌است و شیوهٔ رسم‌الخط هر کتاب را به‌نحوی که ایشان معرفی کرده‌اند، با ذکر نامشان آورده‌است.

اکنون پیش ازآنکه به بحث اصلی دربارهٔ نسخه‌های خطی فارسی قرون مختلف بپردازد، لازم‌است بدین موضوع مهم اشاره کند که بر خلاف نظر عمومی که در صدر این مقاله بدان اشاره گردید، سنت اکثر کاتبان قرن ششم هجری‌ببعد در طرز نوشتن چهار حرف فارسی، تبعیت گونه‌ای از اسلوب کاتبان قرن پنجم هجری‌است، یعنی کاتبان دوره‌های دوم‌وسوم (از قرن ششم ببعد) نیز بتقلید کاتبان قرن پنجم، چهار حرف فارسی ویا برخی از آنها را در کتابت از

حروف مشابه عربی تمییز ۹ داده‌اند ، منتهـا شیوهٔ کتـابت ایشان در طـرز نوشتن این حـروف یک‌دست و یکنـواخت نیست . اصـل در اکثر نسخه‌های خطی این دوره‌ها برآنست که کاتبان این حروف را به‌دوشکل، یعنی هم با سه‌نقطه وهم با یک‌نقطه، نوشته‌اند. بعلاوه هریک از این کاتبان بسلیقهٔ خود در این باب عمل کرده‌اند بدین ترتیب که بعضی هر چهار حـرف را در مواردی با سه نقطه مشخص ساخته‌اند و برخی سه حرف یا دو حرف و یا فقط یک‌حرف از این چهار حرف فارسی را از حروف مشابه عربی مشخص کرده‌اند . و هریک از ایشان ممکن‌است در اکثر موارد و یا بندرت این تمییز را معمول داشته باشند. استثناءً در چند نسخه هم دیده شد که کاتبان برخی از این حرفهارا بطور یکنواخت از اول تا به‌آخر کتاب با سه‌نقطه نوشته‌اند ، مثلاً در نسخه‌ای حرف «ژ» همه‌جا با سه‌نقطه نوشته شده‌است و در نسخهٔ دیگر کاتب حروف «پ، چ، ژ» را در تمام نسخه با سه نقطه کتابت کرده‌است .

قرن ششم هجری – نه نسخه[۹]

۱– چهار حرف فارسی در برخی از موارد با سه نقطه نوشته‌است :

پ، چ، ژ، گ: ترجمان‌البلاغهٔ رادویانی مکتوب بسال ۵۰۷ هجری (شمارهٔ ۵۴۱۳ کتابخانهٔ فاتح استانبول f. ۲۹۰ a - f. ۲۳۳ a با استفاده از نسخهٔ عکسی)[۱۰]

۲– بعضی از حروف مذکور در فوق در تمام موارد با علامت خاص نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ: هدایة‌المتعلمین فی‌الطب مکتوب بسال ۵۲۰ هجری (شمارهٔ ۳۶٤۶ کتابخانهٔ فاتح استانبول، با استفاده از نسخهٔ عکسی) .

۳- بعضی از این حروف در مواردی با علامت خاص نوشته شده‌است :

پ، چ، گ: در نسخهٔ ترجمهٔ احادیث منقول از پیغمبر مکتوب بسال ۵۸۵ هجری (Or. ۹۴۴۷ موزهٔ بریتانیا)، این سه حرف در این نسخه در اکثر موارد با سه نقطه نوشته شده‌است .

پ، ژ: بخشی از تفسیر سورآبادی مکتوب بسال ۵۳۵ هجری (Or. ۱۱۳۱۱ موزهٔ بریتانیا) .

ژ، گ : التفهیم لاوائل صناعةالتنجیم مکتوب بسال ۵۳۸ (شمارهٔ ۱۵۲۱ کتابخانهٔ مجلس شورای ملی ایران)[۱۱] .

پ: بخشی از ترجمهٔ تاریخ طبری مکتوب بسال ۵۸۶ هجری (شمارهٔ ۷۴۸۱ کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، با استفاده از نسخهٔ عکسی) .

ژ: بخشی از تفسیر سورآبادی مکتوب بسال ۵۲۳ هجری (شمارهٔ ۳۸۴۰ کتابخانهٔ ایندیا آفیس) .

۴- چهار حرف فارسی علامت خاصی ندارد :

پ، چ، ژ، گ: ترجمهٔ تقویم‌الصحة مکتوب بسال ۵۱۷ هجری (Or. ۶۲۸۸ موزهٔ بریتانیا) - التفهیم لاوائل صناعةالتنجیم مکتوب بسال ۵۹۳ (نسخهٔ متعلق به آقای جلال همائی استاد دانشگاه تهران)[۱۲] .

ذال فارسی: قاعدهٔ ذال فارسی در هر نه نسخهٔ مورد بحث مراعات شده‌است.

فاء اعجمی (ڤ) : فقط در ترجمان‌البلاغه، و تفسیر سورآبادی (۱۳۱۱ . Or) بچشم می‌خورد .

"که : املای این کلمه بجز نسخهٔ «ترجمهٔ احادیث منقول از پیغمبر» در بقیهٔ نسخ، در بعضی از موارد به کلمهٔ بعد متصل نوشته شده‌است .

قرن هفتم – بیست و پنج نسخه

۱- چهار حرف فارسی در برخی از موارد با سه نقطه نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ، ڨ : دیوان خاقانی مکتوب بسال ۵۹٤ یا ٦٦٤ (Or. ۷۹٤۲ موزهٔ بریتانیا) - السامی فی‌الاسامی مکتوب بسال ٦۰۱ (نسخه کتابخانهٔ ابراهیم‌پاشا، ترکیه. بااستفاده از نسخهٔ عکسی. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران) در این نسخه حرف «گ» به دو شکل « ڨ ، ڮ » نوشته شده‌است - اخلاق ناصری مکتوب بسال ٦۸۰ (Or. ٤۱۱۹ موزهٔ بریتانیا) - بخشی از تفسیر قرآن مکتوب بسال ٦۳۰ (شمارهٔ ۳۰۱ کتابخانهٔ فاتح استانبول [۱۳]) - مثنوی مولانا جلال‌الدین مکتوب بسال ٦۸۰ (نسخهٔ کتابخانهٔ نافذ پاشا، استانبول [۱٤]) - ورقه و گلشاه عیوقی محتملاً مکتوب در اواسط قرن هفتم (رقم ۸٤۱، موزهٔ سرای طوپقا، کتابخانهٔ خزینه [۱۵]). شادروان احمد آتش در مقاله‌ای که در معرفی این نسخه در مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات تهران نوشته، تذکر داده‌است که دراین‌نسخه «چند بار بر حرف کاف فارسی سه نقطه نگاشته شده». استاد ارجمند آقای دکتر ذبیح‌الله صفا نیز در مقدمهٔ ورقه‌و گلشاه مرقوم داشته‌اند « آوردن «ج»بجای «چ» و«ز» بجای «ژ»...» نشانهٔ قدمت این نسخه‌است. ولی نگارنده با مراجعه به چند صفحهٔ عکسی همین‌کتاب که در مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات تهران، و مقدمهٔ ورقه و گلشاه عیوقی گراور شده‌است متوجه گردید که کاتب نسخهٔ موردبحث، هر چهار حرف فارسی «پ، چ، ژ، گ» را در برخی از موارد با سه نقطه نوشته‌است.

۲- برخی از حروف چهارگانهٔ فارسی در تمام موارد با علامت خاص نوشته شده‌است :

ژ : تفسیر قرآن مکتوب بسال ٦۲۸ (Mm. 4. 15 Erpenius کتابخانهٔ دانشگاه

کمبریج انگلستان) .

۳– برخی از چهار حرف فارسی در اکثر موارد با علامت خاص نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ : لغتهای قرآن مکتوب بسال ٦٥٥ (Or . ٦٤٧٤ موزهٔ بریتانیا) حدودالعالم من‌المشرق الی‌المغرب نسخهٔ مکتوب بسال ٦٥٦، با استفاده از نسخهٔ عکسی از انتشارات دانشکدهٔ ادبیات کابل، ۱۳٤۲) – جوامع‌الحکایات محمدعوفی محتملاً مکتوب در اوائل قرن هفتم هجری (نسخهٔ عکسی از انتشارات کلالهٔ خاور، تهران، ۱۳۳٥) .

٤– برخی از حروف مزبور بندرت با علامت خاص نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ : مجموعهٔ اشعار مکتوب بسال ٦٩٧ (Or . ۳۷۱۳ موزهٔ بریتانیا) مثنوی مولانا جلال‌الدین محتملاً مکتوب بسال ٦٩٥ (Or . ۷٦٩۳ موزهٔ بریتانیا) کیمیای سعادت مکتوب بسال ٦٧٢ (Add . ۲٥۰۲٦ موزهٔ بریتانیا) – تاج‌المآثر مکتوب بسال ٦١١ (Add . ۷٦۲۳ موزهٔ بریتانیا) – تاریخ جهانگشای جوینی مکتوب بسال ٦٨٩ (شمارهٔ ۲۰٥ کتابخانهٔ ملی پاریس [16]) .

پ، چ، گ، ڲ : مثنوی مولانا جلال‌الدین مکتوب بسال ٦٧٧ (محفوظ در قونیه [17]) – مثنوی مولانا جلال‌الدین مکتوب بسال ٦٨٧ (نسخهٔ ملکی ظهیر افندی [18]) – ترجمهٔ سیرالنبی مکتوب بسال ٦٧٧ (Or . ٦٤٧٥ موزهٔ بریتانیا) .

پ، ژ : ترجمهٔ ابیات کلیله و دمنه مکتوب بسال ٦٢٦ (Add . ٥٩٦٥ موزهٔ بریتانیا) – التفهیم لاوائل صناعة‌التنجیم مکتوب بسال ٦٨٥ (Add . ۷٦٩۷ موزهٔ بریتانیا) .

ژ : منتخب نورالعلوم خرقانی مکتوب بسال ٦٩٨ یا ٦٩٩ (Or . ۲٤٩ موزهٔ بریتانیا) در این نسخه یکبار حرف «ژ» با سه نقطه دیده شد .

۵- چهار حرف فارسی علامت خاصی ندارد :

ب ، ج، ز، ك : رسالةالقشیریه مکتوب بسال ۶۰۱ (Or. ۴۱۱۸ موزهٔ بریتانیا)- التفهیم لاوائل صناعةالتنجیم محتملاً مکتوب در قرن هفتم(نسخهٔمتعلق به مرحوم ادیب‌السلطنه سمیعی[19]) - قابوس‌نامه مکتوب بسالهای ۶۲۴ و ۶۲۵ (در مجموعه‌ای بشمارهٔ ۵۲۹۷ کتابخانهٔ فاتح استانبول[20]) - ترجمهٔ تاریخ‌یمینی مکتوب بسال ۶۶۴ (Add. ۲۳۴۹۵ موزهٔ بریتانیا) .

ذال فارسی: قاعدهٔ ذال فارسی در تمام نسخ خطیِ مذکور بجز در دیوان خاقانی و تاریخ جهانگشای جوینی و التفهیم لاوائل صناعةالتنجیم نسخهٔ مرحوم ادیب‌السلطنه سمیعی مراعات شده‌است.

فاء اعجمی (ڤ) : فقط در دیوان خاقانی، بخشی از تفسیر قرآن کتابخانهٔ فاتح استانبول، لغتهای قرآن ، السامی فی‌الاسامی ، و حدودالعالم من‌المشرق الی‌المغرب رعایت گردیده‌است.

که : این کلمه تنها در تفسیر قرآن نسخهٔ محفوظ در کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج (نسخهٔ ارهنیوس) در موارد متعدد بکلمهٔ بعد متصل نوشته شده‌است .

قرن هشتم - سی و یك نسخه

۱- چهار حرف فارسی دربرخی ازموارد ازحروف مشابه تمییز داده‌شده‌است:

پ،چ، ژ، گ: بخشی از قرآن با ترجمهٔ فارسی و ترکی، محتملاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۹۵۱۵ موزهٔ بریتانیا) .

۲- در نسخ ذیل اساس برآنست که چهار حرف فارسی در اکثر موارد

برعلامت نوشته شده‌است ولی در هریك از آنها برخی از حروف مذکور بسیار بندرت با علامت خاص نیز نوشته شده‌است بدین شرح:

پ، چ، ژ: کتابی در انواع تب مکتوب بسال ۷۴۸ (Or. ۵۸۵۷ موزهٔ بریتانیا) دیوان شمس تبریزی مکتوب بسال ۷۷۴ (Or. ۲۸۶۶ موزهٔ بریتانیا) – مثنوی مولانا جلال‌الدین مکتوب بسال ۷۱۸ (Or. ۵۶۰۲ موزهٔ بریتانیا) – دیوان شمس طبسی مکتوب بسال ۷۱۳ (شمارهٔ ۱۰۳۰ کتابخانهٔ ایندیا آفیس) – تاریخ جهانگشای جوینی محتملاً مکتوب در اوائل قرن هشتم (شمارهٔ Sup. Pers. ۱۳۷۵ کتابخانهٔ ملی پاریس[۲۱]) – تاریخ جهانگشای جوینی محتملاً مکتوب در اواخر قرن ۷ یا اوائل قرن ۸ هجری (شمارهٔ Sup. Pers. ۱۵۵۶ کتابخانهٔ ملی پاریس[۲۲]) .

پ، ژ، گ: تفسیر البصایر مکتوب بسال ۷۷۳ (Or. ۱۱۲۸۹ موزهٔ بریتانیا)

پ، چ، گ: ظفرنامهٔ بزرگمهر مکتوب بسال ۷۶۱ (Or. ۷۸۶۳ موزهٔ بریتانیا)

پ، چ : ترجمهٔ احیاءالعلوم الدین غزالی محتملاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۸۱۹۴ موزهٔ بریتانیا) – مکاتبات شرف‌الملة ... یحیی‌المنیری مکتوب بسال ۷۶۹ (Or. ۵۷۴۰ موزهٔ بریتانیا) – مثنوی مولانا جلال‌الدین محتملاً مکتوب در قرن ۱۳ یا اوائل قرن ۱۴ میلادی (Or. ۶۴۳۸ موزهٔ بریتانیا) مثنوی مولانا جلال‌الدین مکتوب بسال ۷۴۴ (Munich. No. ۳۵[۲۳]) – مثنوی مولانا جلال‌الدین مکتوب بسال ۷۰۶ (Munich. No. ۴۵[۲۴]) – کتاب‌الاغراض الطبیه والمباحث‌العلائیه مورخ ۷۸۹ (نسخهٔ عکسی از انتشارات بنیاد فرهنگ ایران) .

پ، ژ: فارس‌نامه محتملاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۵۹۸۳ موزهٔ بریتانیا) – قسمت دوم تفسیر سورآبادی مکتوب بسال ۷۳۰ (۳۸۳۸ کتابخانهٔ ایندیا آفیس) – تذکرةالاولیاء عطار محتملاً مکتوب در قرن ۱۴ میلادی (Add ۱۹۸۰۶ موزهٔ بریتانیا) .

ب - التصفیه فی احوال المتصوفه مکتوب بسال ۷۰۷ (Or. ۱۲۰۰۴ موزهٔ بریتانیا) - حدیقة الحقیقة تألیف ابوالفتح محمدبن شیخ الاسلام ابوالمعالی المطهر البلخی الحامی النامقی مکتوب بسال ۷۰۶ (Or. ۱۱۴۱۰ موزهٔ بریتانیا) - ترجمهٔ تاریخ طبری مکتوب بسال ۷۳۴ (Add. ۷۶۲۲ موزهٔ بریتانیا) - مرصاد العباد مکتوب بسال ۷۷۹ (Or. ۳۲۴۲ موزهٔ بریتانیا).

ژ : جوامع الحکایات مکتوب بسال ۷۳۲ (Or. ۲۶۷۶ موزهٔ بریتانیا) - بخشی از تفسیر قرآن محتملاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۶۵۷۳ موزهٔ بریتانیا) - قسمت اول تفسیر سورآبادی مکتوب بسال ۷۳۰ (۳۸۳۸ کتابخانهٔ ایندیاآفیس).

۳- چهار حرف فارسی علامت خاصی ندارد :

ب، ج، ژ، گ : المعجم فی معاییر اشعارالعجم محتملاً مکتوب در قرن ۱۴ میلادی (Or. ۲۸۱۴ موزهٔ بریتانیا) - الاغراض فی الطب محتملاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۹۵۸۰ موزهٔ بریتانیا) - بخشی از ترجمهٔ تاریخ طبری محتملاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or. ۷۳۲۴ موزهٔ بریتانیا) - توضیح زیج ایلخانی مکتوب بسال ۷۹۵ (Add. ۱۱۶۳۶ موزهٔ بریتانیا) - کتابی درمسائل دینی و اخلاقی محتملاً مکتوب در قرن ۱۳ یا ۱۴ میلادی (Or ۸۴۳۵ موزهٔ بریتانیا) - سماك عیار محتملاً مکتوب در اواخر قرن هفتم و یا اوائل قرن هشتم هجری (۳۸۱ تا ۳۷۹ Ouseley کتابخانهٔ بادلیان آکسفورد انگلستان[۲۵])

ذال فارسی: قاعدهٔ ذال فارسی فقط در نسخه‌های مکاتبات شرف‌المله .... یحیی‌المنیری، فارس نامه، کتابی درانواع‌تب، توضیح زیج‌ایلخانی، کتاب‌الاغراض الطبیه والمباحث‌العلائیه، بخشی از تفسیر قرآن شمارهٔ Or.۶۵۷۳ موزهٔ بریتانیا، و سماك عیار مراعات شده‌است.

فاء اعجمی: دیده نشد.

- گه: این کلمه فقط دردونسخه در «بخشی از قرآن با ترجمهٔ فارسی و ترکی» و «تذکرةالاولیاء» بکلمهٔ بعد متصل نیز نوشته شده‌است.

قرن نهم — سی و پنج نسخه

۱- چهار حرف فارسی در تمام موارد با سه نقطه نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ، گ : مقدمة‌الادب زمخشری مکتوب سال ۸۶٤ (Or. ۱۱۷٤ موزهٔ بریتانیا) .

۲- چهار حرف فارسی در برخی از موارد با سه نقطه نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ، گ : دیوان ظهیر فاریابی مکتوب سال ۸۷۳ (Or. ۳۳۲۵ موزهٔ بریتانیا) - کتابی درلغت عربی به‌فارسی مکتوب سال ۸۰۲ (Or. ۱۱۵۹۹ موزهٔ بریتانیا) .

در دیوان ظهیر فاریابی «پ، ژ» بیشتر و «چ، گ» بندرت دیده می‌شود . در کتاب لغت عربی به‌فارسی مذکور در مواردی که «گ» سه نقطه دارد مشکوک بنظر می‌رسد زیرا ممکن‌است هر سه نقطه بعداً اضافه شده‌باشد .

۳- برخی از حروف چهارگانهٔ فارسی تقریباً در تمام موارد با علامت خاص نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ: کتاب‌المصادر، محتملاً مکتوب در قرن ۱۵ میلادی (Or. ۸۳۰۹ موزهٔ بریتانیا) - دیوان‌جامی مکتوب سال ۸۹۵ (Or. ۱۰۹۰۲ موزهٔ بریتانیا)

٤- برخی از حروف چهار گانه فارسی در اکثر موارد با علامت خاص نوشته شده‌است :

پ، ج، ژ: مخزن‌الاسرار نظامی مکتوب بسال ۸۶۵ (Add. ۲۵۸۰۹ موزهٔ بریتانیا) – خمسهٔ نظامی مکتوب بسال ۸۷۸ (Or. ۲۹۳۱ موزهٔ بریتانیا) – امیر احمد و مهستی مکتوب بسال ۸۶۷ (Or. ۸۷۵۵ موزهٔ بریتانیا) – ترجمهٔ عوارف المعارف سهروردی مکتوب بسال ۸۹۷ (Or. ۷۹۸۶ موزهٔ بریتانیا) – دیوان شمس تبریزی مکتوب بسال ۸۲٤ (Or. ۲۸۹ موزهٔ بریتانیا).

پ، ج : دیوان عطار مکتوب بسال ۸۷۷ (Or. ٤۱۵۱ موزهٔ بریتانیا) – خمسهٔ نظامی مکتوب بسال ۸۹۵ (Or. ۲۸۳٤ موزهٔ بریتانیا).

۵– برخی از چهار حرف فارسی بندرت با علامت خاص نوشته شده‌است :

پ، ج، ژ: دیوان انوری مکتوب بسال ۸٤۱ (Or. ۳٤۸۶ موزهٔ بریتانیا) – ظفرنامه مکتوب بسال ۸۰۷ (Or. ۲۸۳۳ موزهٔ بریتانیا) – گرشاسب‌نامه، چنگیز‌نامه و . . . مکتوب بسال ۸۰۰ (Or. ۲۷۸۰ موزهٔ بریتانیا) – منتخبی از اشعار شاهی مکتوب بسال ۸۷۸ (Or. ۱۰۹۵۹ موزهٔ بریتانیا) – خمسهٔ نظامی مکتوب بسال ۸۰۲ (Add. ۷۷۲۹ موزهٔ بریتانیا).

پ، ج: مثنوی مولانا جلال‌الدین مکتوب بسال ۸٤۳ (متعلق بمرحوم نیکلسون[۲۶]) – حقائق‌الانوار فی حقائق‌الاسرار مکتوب بسال ۸۹۳ (Or. ۳۳۰۸ موزهٔ بریتانیا) – کلیات سعدی مکتوب بسال ۸٤٤ (Or. ۲۹٤۸ موزهٔ بریتانیا) – دیوان عطار مکتوب بسال ۸۹۳ (Or. ۲۸۸۸ موزهٔ بریتانیا) – حال‌نامه مکتوب بسال ۸۷۵ (Or. ۳۳۰۶ موزهٔ بریتانیا) – کتابی در تصوف از محمدبن برهان‌بن محمودبن جلال‌الحسینی بخارائی محتملاً مکتوب در قرن ۱۵ یا ۱۶ میلادی (Or. ٦۵۳٤ موزهٔ بریتانیا) – جامع‌التواریخ مکتوب بسال ۸۳۷ (Add. ۷٦۲۸ موزهٔ بریتانیا) – ظفرنامهٔ نظام شامی مکتوب بسال ۸۳۸ (Add. ۲۳۹۸۰ موزهٔ بریتانیا).

پ، ژ : دیوان حافظ مکتوب بسال ۸۷۲ (Or. ۱۰۹۱۱ موزهٔ بریتانیا) –

تاج‌المصادر مکتوب بسال ۸۲۸ (Or . ۹۸٤٦ موزهٔ بریتانیا) - کلیات سعدی مکتوب بسال ۸٦۸ (Or . ۹۵٦۷ موزهٔ بریتانیا) .

پ : مسالك‌العارفین محتملاً مکتوب در قرن ۱٤ یا ۱۵ میلادی (Or .٦٤۹۰ موزهٔ بریتانیا) - مجموعه‌ای شامل رسائل عرفانی و دینی مکتوب بسال ۸۳۳ و ۸۳۸ (Or . ۱۰۹۸۳ موزهٔ بریتانیا) - عجائب المخلوقات مکتوب بسال ۸٤۵ (Add . ۲۳۵٦٤ موزهٔ بریتانیا) .

ژ : دیوان عصمت بخاری مکتوب بسال ۸٦٤ (Or . ۳۵۰۰ موزهٔ بریتانیا) - برزونامه مکتوب بسال ۸۲۹ (شمارهٔ ٥٦ King's college. Cambridge University)

پ ، چ ، ژ : تاریخ سیستان محتملاً مکتوب در اواسط قرن هشتم یا اوائل قرن نهم هجری . مرحوم ملك‌الشعرای بهار بشیوهٔ نگارش حرف «گ» در این کتاب اشاره‌ای نکرده‌است[۳۷] .

٦- حروف فارسی و عربی تقریباً در اکثر موارد بی‌نقطه نوشته شده‌است .

فرمان یعقوب‌بیگ . . . مورخ ۸۸٤ (Or . ٤۹۳٤ موزهٔ بریتانیا) .

ذال فارسی: قاعدهٔ ذال فارسی فقط در چهار نسخه: مثنوی مولانا جلال‌الدین متعلق به نیکلسون، ظفرنامه Or . ۲۸۳۳، گرشاسب‌نامه و چنگیزنامه و . . . و عجائب‌المخلوقات مراعات شده‌است .

فاء اعجمی: مراعات نگردیده‌است .

که : فقط در تاریخ سیستان کلمهٔ «که» بکلمهٔ بعد متصل نوشته شده‌است .

قرن دهم- بیست و سه نسخه

۱- چهار حرف فارسی در برخی از موارد با سه نقطه نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ، گ : مجموعه‌ای شامل چند بخش، در قسمت اول «لغات نادر

فارسی به ترکی» مکتوب سال ۹۸۲ (Or.۹۳۴۶ موزهٔ بریتانیا).

۲- برخی از حروف چهارگانهٔ فارسی در اکثر موارد یا در تمام موارد با علامت خاص نوشته شده‌است:

ب، ج، ژ: تاریخ ایران مکتوب سال ۹۸۳ (Or. ۲۷۷۶ موزهٔ بریتانیا) - نفائس الفنون فی عرائس العیون محتملاً مکتوب در قرن ۱۶ میلادی (Add.۱۶۸۲۷ موزهٔ بریتانیا) - وامق و عذرای قتیلی مکتوب سال ۹۳۷ (Or.۹۰۳۷ موزهٔ بریتانیا) - یک مثنوی اخلاقی مکتوب سال ۹۹۰ (Or. ۱۱۵۲۰ موزهٔ بریتانیا) - کتاب «مختصر در طب» مکتوب سال ۹۵۳ (Or. ۷۹۳۲ موزهٔ بریتانیا) - دیوان حافظ مکتوب سال ۹۲۱ (Add. ۷۷۶۰ موزهٔ بریتانیا) - فتوحات عجم مکتوب سال ۹۹۴ (Add. ۷۷۸۷ موزهٔ بریتانیا).

ب، ج: در صفحاتی که از نسخه‌های ذیل مطالعه شد، حرف «ژ» با سه‌نقطه بچشم نخورد ولی ممکن‌است در صفحات دیگر بعضی از این متون حرف «ژ» با سه نقطه نیز باشد.

تحفهٔ سامی مکتوب سال ۹۷۶ (Or. ۳۴۹۰ موزهٔ بریتانیا) - بهجة‌التواریخ مکتوب سال ۹۰۵ (Or. ۲۷۷۵ موزهٔ بریتانیا) - اخلاق ناصری مکتوب سال ۹۹۷ (Add. ۵۶۲۶ موزهٔ بریتانیا) - تحفة‌الملوک مکتوب سال ۹۹۶ (Add. ۷۶۱۸ موزهٔ بریتانیا) - کنز اللغات مکتوب سال ۹۶۲ (Or. ۲۱۹۶۰ موزهٔ بریتانیا) - فرخ‌نامهٔ جمالی مکتوب سال ۹۵۱ (Or. ۳۰ موزهٔ بریتانیا) - مهر و وفا مکتوب سال ۹۹۹ (Or. ۷۸۶۲ موزهٔ بریتانیا) - شستان خیال مکتوب سال ۹۷۰ (Or. ۷۴۷۸ موزهٔ بریتانیا) - مجموعه‌ای شامل فرمان‌هایی از شاه‌طهماسب تا عهد ناصرالدین‌شاه مکتوب از سال ۹۴۸ تا سال ۱۲۸۳ (Or. ۴۹۳۵ موزهٔ بریتانیا) - مکتوبات اشرفی محتملاً مکتوب در قرن ۱۶ میلادی (Or. ۲۶۷ موزهٔ بریتانیا) - فتوح‌الحرمین مکتوب سال ۹۵۱ (Or. ۳۶۳۳ موزهٔ بریتانیا).

۳- برخی از چهار حرف فارسی بندرت با علامت خاص بکار رفته‌است :

پ، چ، ژ : دیوان نـزاری قهستانی محتملاً مکتوب در قرن ۱۶ میـلادی (Or. ۷۹۰۹ موزهٔ بریتانیا) .

پ، ژ : آداب‌الحـرب والشجاعة محتـملاً مکتوب در قرن ۱۶ میـلادی (Or. ۱٦٨٥٣ موزهٔ بریتانیا) .

٤- حروف فارسی و عربی در اکثر موارد بی‌نقطه نوشته شده‌است :

فرمانی از شاه اسمعیل صفوی مکتوب بسال ۹۱۸ (Or. ٤٩٣٤ موزهٔ بریتانیا)
- فرمانی از شاه اسمعیل صفوی مکتوب بسال ۹۰٤ (Or. ٤٩٣٤ موزهٔ بریتانیا) .

ذال فارسی : قاعدهٔ ذال فارسی مراعات نشده‌است .

فاء اعجمی : دیده نشد .

که : بکلمهٔ بعد متصل نوشته نشده‌است .

قرن یازدهم - هفده نسخه

۱- برخی از چهار حرف فارسی در بیشتر موارد و یا در تمام موارد بـا علامت خاص نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ : تاریخ وصاف مکتوب بسال ۱۰٦۷ (Or. ۲۹۷۰ موزهٔ بریتانیا) - افضل‌التواریخ مکتوب بسال ۱۰٤۹ (Or. ٤٦٧٨ موزهٔ بریتانیا) - دقائق‌الحقائق مکتوب بسال ۱۰۸۷ (Or. ۳٥٤۷ موزهٔ بریتانیا) - یوسف و زلیخای منسوب بـه فردوسی مکتوب بسال ۱۰٥٥ (Add. ۲٤۰۹۳ موزهٔ بریتانیا) - خفی علائی و... مکتوب بسال ۱۰۹۹ (Add. ۲۳٥٦۰ موزهٔ بریتانیا) - دیوان پور بهای جـامی مکتوب بسال ۱۰۲۹ (Or. ۹۲۱۳ موزهٔ بریتانیـا) - دیوان مسعودسعـد سلمان

مکتوب بسال ۱۰۰۸ (۷۰۱ . Or موزهٔ بریتانیا) – مجموعهٔ اشعار سنائی مکتوب بسال ۱۰۰۹ و ۱۰۲۳ (۴۵۱۴ . Or موزهٔ بریتانیا) – تاریخ ایلچی نظام شاه مکتوب بسال ۱۰۹۵ (۲۳۵۱۳ . Add موزهٔ بریتانیا) – جهانگیرنامه محتملاً مکتوب در قرن ۱۷ میلادی (۲۶۲۱۵ . Add موزهٔ بریتانیا) – خاطرات جهانگیر محتملاً مکتوب در قرن ۱۷ میلادی (۶۵۵۴ .Add موزهٔ بریتانیا) – کتابی در نجوم از الغ‌بیك مکتوب بسال ۱۰۸۱ (۷۶۹۹ .Add موزهٔ بریتانیا) – فرهنگ سروری مکتوب بسال ۱۰۵۷ (۷۶۸۱ .Add موزهٔ بریتانیا) – پنج گنج مکتوب بسال ۱۰۶۸ (۲۶۱۳۴ . Add موزهٔ بریتانیا) .

پ، چ : سیرالعباد الی‌المعاد مکتوب بسال ۱۰۲۶ (نسخهٔ کتابخانهٔ آستان قدس رضوی ، مشهد) .

۲– هر چهار حرف فارسی با علامت خاص نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ، گ : تاریخ‌رشیدی محتملاً مکتوب درقرن۱۷ میلادی (۱۵۷ .Or موزهٔ بریتانیا) – در دو قسمت این نسخه a ۱۰۶ .f تا b ۱۵۳ .f و a ۲۴۳ .f تا a ۲۵۲ .f که حداقل نوع و رنگ کاغذ با دیگر قسمتهای کتاب اختلاف دارد حرف «گ» با دو سرکش نوشته شده‌است .

۳– حروف چهارگانهٔ فارسی بی‌علامت خاص کتابت شده‌است :

پ، چ، ژ: فرمانی از اورنگ‌زیب بسال ۱۶۹۶ میلادی (۱۱۶۹۸ . Or موزهٔ بریتانیا) .

ذال فارسی : قاعدهٔ ذال فارسی مراعات نشده‌است .

فاء اعجمی : دیده نشد .

که : بکلمه بعد متصل نوشته نشده‌است .

قرن دوازدهم - بیست و سه نسخه

در تمام این نسخه‌ها سه حرف «پ، چ، ژ» در بیشتر موارد و یا در تمام‌نسخه با سه‌نقطه نوشته شده‌است - گرچه در بعضی از آنها حرف ژ برنخورده‌ام - بدین جهت نسخه‌های مکتوب در این قرن را فقط از نظر حرف «گ» مورد مطالعه قرار داده‌ام.

۱ـ چهار حرف فارسی با علامت خاص نوشته شده‌است :

پ، چ، ژ، گ : لغات فارسی مکهی محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (Add. ۱۲۲۶۶ موزهٔ بریتانیا).

پ، چ، ژ، گ : شکرفنامه مکتوب بسال ۱۱۱۹ در الله‌آباد (Or. ۵۸٤۸ موزهٔ بریتانیا).

۲- سه حرف از چهار حرف فارسی با علامت خاص کتابت شده‌است :

پ، چ، ژ: تزوک تیموری مکتوب سال ۱۱۶۲ (Or. ٤۷۲۲ موزهٔ بریتانیا)- خسرو و شیرین نظامی مکتوب بسال ۱۱۳۹ (Or. ۲۹۳۳ موزهٔ بریتانیا) - منتخب آیینهٔ حق‌نما مکتوب بسال ۱۱۵۲ (Add. ۲۳۵۸٤ موزهٔ بریتانیا) - سرالأسرار (ترجمهٔ اوپانیشاد) مکتوب بسال ۱۱۳۵ ﻫ (Add. ۵۶۱۶ موزهٔ بریتانیا)- مهابهارت مکتوب بسال ۱۱۷۵ (Add. ۵۶۳۸ - ۵٦٤۰ موزهٔ بریتانیا) - مآثر جهانگیری مکتوب بسال ۱۱٤۸ (Or. ۱۷۱ موزهٔ بریتانیا) - عالمگیرنامه مکتوب بسال ۱۱۵۰ (Add. ۲۶۲۲۹ موزهٔ بریتانیا) - عالمگیرنامه مکتوب بسال ۱۱۸٤ (Add. ۵۶۱۳ موزهٔ بریتانیا) - مآثر عالمگیری محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (Add. ۱۹٤۹۵ موزهٔ بریتانیا) - دلگشا مکتوب بسال ۱۱٤۰ (Or. ۲۳ موزهٔ بریتانیا) - تاریخ پرنس علی گوهر محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (Add. ۶۵۶۳ موزهٔ بریتانیا) - مرآت‌الخیال محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (Or. ۲۳۱

موزهٔ بریتانیا) - گلزار ابراهیم محتملاً مکتوب در قرن ۱۸میلادی (۲۷۳۱۹ .Add موزهٔ بریتانیا) - دستورالعمل آگهی محتملاً مکتوب در قرن ۱۸میلادی (۱۸۸۸۱ .Add موزهٔ بریتانیا) - گلشن عجائب محتملاً مکتوب درقرن ۱۸میلادی (۲٦۲۳٦ .Add موزهٔ بریتانیا) - فرهنگ رشیدی مکتوب بسال ۱۱۲۹ (۵۵۵۵ .Add موزهٔ بریتانیا) - برهان قاطع مکتوب بسال ۱۱۳۵ (۲٦۱۳۰ .Add موزهٔ بریتانیا) - الفاظ جلیة فی بیان لغات ترکیة ، محتملاً مکتوب درقرن ۱۸میلادی (۱٦۷۵۹ .Add موزهٔ بریتانیا) - لذت‌النساء مکتوب بسال ۱۱٤۷ (۷۳۲۷ .Or موزهٔ بریتانیا) - کتابی در رسم‌الخط محتملاً مکتوب در قرن ۱۸ میلادی (۲٦۱۳۹ .Add موزهٔ بریتانیا) - فرمانی از شاه سلطان‌حسین صفوی مکتوب بسال ۱۱۱۹ (۵۹۰۱ .Or موزهٔ بریتانیا) در این فرمان حرف «ژ» بکار نرفته‌است و دوحرف «پ، چ» با یکی‌دو استثناء در بقیهٔ موارد با سه نقطه نوشته شده‌است .

ذال فارسی: قاعدهٔ ذال فارسی مراعات نشده‌است .

فاء اعجمی : دیده نشد .

که : به کلمهٔ بعد متصل نوشته نشده‌است .

قرن سیزدهم - چهل نسخه

اصل در نسخه‌های مکتوب در این قرن (بجز یك فرمان) برآنست که سه حرف «پ ، چ، ژ» با سه نقطه نوشته شده‌است. بدین جهت این نسخ ازنظر طرز نگارش «گ» بیشتر مورد توجه قرار گرفته‌است. در ۲٤ نسخه از ٤۰ نسخهٔمذکور حرف «گ» علامت خاصی ندارد و بشکل «ك» کتابت شده‌است، ولی در ۱٦ نسخهٔ دیگر حرف «گ» بهمین شکل جدید - یعنی با دو سرکش - نوشته‌شده‌است البته در این نسخه‌ها ممکن‌است این حرف در بعضی از موارد نیز بشکل «ك» نوشته شده‌باشد .

۱ـ سه حرف از چهار حرف فارسی تقریباً در تمام موارد با علامت خاص نوشته شده‌است :

ب، چ، ژ : دیوان عنصری مکتوب بسال ۱۲۷۸ (Or.۲۸٤۳ موزهٔ بریتانیا)- شاه‌نامهٔ فردوسی مکتوب بسال ۱۲٤۶ (Or. ۲۹۲۶ موزهٔ بریتانیا) – فال نامه مکتوب بسال ۱۲۲۵ (Add. ۲۳۵۸۲ موزهٔ بریتانیا) – روزنامهٔ سفر پطرزبورگ مکتوب بسال ۱۲٦۸ (Or. ۱۲٦۳۹ موزهٔ بریتانیا) – دیوان خاقان (فتحعلیشاه) مکتوب بسال ۱۲٤۰ (Or. ۵۹۰۸ موزهٔ بریتانیا) – حیرتنامه میرزا ابوالحسن شیرازی مکتوب بسال ۱۲۲٤/۲۵ (Add. ۲۳۵٤۶ موزهٔ بریتانیا) – جور و جفا و چند داستان عاشقانه محتملاً مکتوب در اوائل قرن ۱۹ میلادی (Or. ۱۹۹ موزهٔ بریتانیا) – کتابی در باب مسیحیت مکتوب بسال ۱۲۲۹ (Add. ۲۳ ۵۸۳ موزهٔ بریتانیا) – هفت‌تماشا مکتوب بسال ۱۲۹۶ (Or. ٤۷۹ موزهٔ بریتانیا) – تاریخ جهانگشای جوینی مکتوب بسال ۱۲۷۷ (Or. ۱۵۵ موزهٔ بریتانیا) – الوس اربعهٔ چنگیزی مکتوب بسال ۱۸۰۶ میلادی (Add. ۲۶ ۹۰۰ موزهٔ بریتانیا) – منتخب التواریخ مکتوب بسال ۱۲۵۷ (Add. ۲٦٦۵۳ موزهٔ بریتانیا)- اکبر نامه مکتوب بسال ۱۲۳۲ (Add. ۲٦۲۰۳ موزهٔ بریتانیا) - فتوحات عالمگیری مکتوب بسال ۱۲٤۶ (Add. ۲۳۸۸٤ موزهٔ بریتانیا) – تذکرة‌الامراء مکتوب بسال ۱۲۳۶ (Add. ۲۷۲۵٤ موزهٔ بریتانیا) – سکینة‌الاولیاء مکتوب بسال ۱۲۷۶ (Or. ۲۲۳ موزهٔ بریتانیا) - خلاصة‌الافکار محتملاً مکتوب در قرن ۱۹ میلادی (Add. ۱۸۵٤۲ موزهٔ بریتانیا)– شگرف نامهٔ ولایت مکتوب بسال ۱۲۲۷ (Or. ۲۰۰ موزهٔ بریتانیا) – ترجمهٔ اشکال عالم جیهانی مکتوب بسال ۱۲۵۶ (Or. ۱۵۸۷ موزهٔ بریتانیا) – کتابی در رسم‌الخط محتملاً مکتوب در قرن ۱۹ میلادی (Or. ٤۷۱ موزهٔ بریتانیا) – دیوان منصور مکتوب بسال ۱۲۳۹ (Or. ۹۷٤۸ موزهٔ بریتانیا) – قصیدهٔ منتری مکتوب بسال ۱۲۹۶ (Or. ۹۷۵۰ موزهٔ بریتانیا) – نامهٔ فتحعلیشاه به جرج سوم مکتوب بسال

۱۲۱۷ (Add . ۲۱۵٦۱ , No. ۷).

۲- هر چهار حرف فارسی با علامت خاص نوشته شده‌است :

ب، چ، ژ، گ : پادشاه نامه مکتوب بسال ۱۲۵۱ (Or. ۱۷۲ موزهٔ بریتانیا)- مصطلحات‌الشعراء مکتوب بسال ۱۲٤۵ (Or. ۲٦۲ موزهٔ بریتانیا) – مجموعهٔ‌نامه‌ها مکتوب در اوائل قرن ۱۹ میلادی (Add. ۲٤۰۳۸ موزهٔ بریتانیا) – جام جم مکتوب بسال ۱۲۵۵ (Or. ۱٤۵ موزهٔ بریتانیا) – تاریخ مظفری محتملاً مکتوب در اوایل قرن ۱۹ میلادی (Or. ٤٦٦ موزهٔ بریتانیا) – تاریخ جوتیسور مکتوب بسال ۱۲۸۲ (Or. ۱۸۸ موزهٔ بریتانیا) – تاریخ جنگ سیال مکتوب بسال ۱۲۷۹ (Or. ۱۹۱ موزهٔ بریتانیا) – گلستان رحمت مکتوب بسال ۱۸٦۵ میلادی (Or. ۱۹۸ موزهٔ بریتانیا) – رامایین مکتوب بسال ۱۲۱۹ (Or. ۱۲٤۸ موزهٔ بریتانیا) – مخزن‌العرفان مکتوب بسال ۱۸۱۵ میلادی (Egrton ۱۰۳۲) – روضة‌الاحباب مکتوب بسال ۱۲٦۲ (Or. ۱٤۷ موزهٔ بریتانیا) – حقیقت‌های هندوستان مکتوب بسال ۱۲۸۳ (Or. ۲۰۵ موزهٔ بریتانیا) خاطرات‌جهانگیر محتملاً مکتوب درقرن ۱۹ میلادی (Or. ۱۷۰ موزهٔ بریتانیا) – زادالمتقین فی‌سلوک طریق‌الیقین مکتوب بسال ۱۲٦۰ (Or. ۲۱۷ موزهٔ بریتانیا) – غیاث‌اللغات مکتوب بسال ۱۲۵۸ (Or. ۲٦۰ موزهٔ بریتانیا)– صرف‌ونحوترکی مکتوب بسال ۱۲۵۳ (Or. ٤۰ موزهٔ بریتانیا)

چ : فرمان ولایتعهدی سردار عبداللهٔخان مکتوب بسال ۱۲۹۰ (موزهٔ بریتانیا) . دراین‌فرمان حرف «چ» با سه‌نقطه نوشته شده‌است ولی‌حرفهای«پ» و «گ» علامت خاصی ندارد، و حرف «ژ» هم در آن بکار نرفته‌است .

ذال فارسی: قاعدهٔ ذال فارسی مراعات نشده‌است .

فاء اعجمی: بچشم نخورد .

که : به کلمهٔ بعد متصل نوشته نشده‌است .

***

نتیجهٔ کلی که از این مطالعهٔ اجمالی ازنظر تحول رسم‌الخط فارسی درقرون

گذشته بدست می‌آید فهرست‌وار بقرار ذیل‌است :

۱– در قرن پنجم هجری ، کاتبان هر چهار حرف فارسی را هم به‌شکل «پ، چ، ژ ݣ ، ڲ ، ڮ (= گ) » و هم بی‌علامتی خــاص بصورت «ب، ج، ز، ک» نوشته‌اند .

۲– شیوهٔ کاتبان قرن پنجم درمورد نوشتن هر چهار حرف فارسی با علامت خاص و بی‌نشانهٔ‌خاص در قرن ششم ، هفتم، هشتم و نهم هجری و حتی در قرن‌دهم نیز بوسیلهٔ بعضی از کاتبان تقلید شده‌است، با این تفاوت که حرف «گ» که در قرن پنجم بشکلهای « ݣ، ڲ، ڮ » نوشته شده‌است در این چهار قرن به یکی از شکلهای « ڮ، ݣ ڭ » کتابت شده‌است. تعداد نسخه‌های خطی فارسی که در هریك از آنها هر چهار حرف فارسی با عــلامت خاص نوشته شده‌باشد نادراست .

۳– در اکثر نسخه‌های مکتوب در قرن ششم تا پایان قرن دهم‌هجری، هریك از کاتبان بسلیقهٔ خود و شاید در تحت تأثیر نسخه‌ای که در دست داشته و ازروی آن استنساخ می‌کرده‌است فقط یك یا دو یا سه حرف از چهار حرف فارسی (پ ، چ، ژ، گ) را با نشانهٔ خاص نوشته‌است . و از این جهت نسخه‌های خطی را به دو قسمت می‌توان تقسیم کرد: در برخی از نسخه‌های خطی کاتبان بندرت بــدین شیوه عمل کرده‌اند، و در بعضی دیگر از نسخه‌ها کاتبان در اکثر موارد بدین‌نحو کتابت کرده‌اند. مقصود آنست که در نسخه‌هایی که‌نگارنده به‌آنها‌مراجعه کرده‌است، اکثریت، با نسخه‌هایی‌است که یك یا چند حرف از حروف چهارگانه فارسی (نــه هر چهار حرف در یك نسخهٔ خطی) در آنها با علامت خاص (با سه‌نقطه) نوشته شده‌است .

۴– از شصت‌وپنج نسخهٔ خطی مکتوب در قرن ششم و هفتم و هشتم هجری فقط دوازده نسخه‌است که حروف چهارگانهٔ فارسی در آنها یکنواخت و تقریبــاً

بی‌استثناء ، بی‌علامت خاص و بشکل «ب، ج، ز، ک» نوشته شده‌است. و این‌همان رسم‌الخطی‌است که از آن به عنوان رسم‌الخط قدیمی فارسی یاد کرده‌اند.

۵- در نسخه‌های مکتوب در قرن یازدهم و دوازدهم هجری اساس برآنست که کاتبان حروف «پ، چ، ژ» را تقریباً در تمام موارد با سه نقطه، و حرف «گ» را بشکل «ک» نوشته‌اند. فقط در یکی از نسخه‌های متعلق به قرن‌دوازدهم حرف «گ» بشکل قدیمی « ݣ » ، و در نسخهٔ دیگر متعلق بـه همین قرن این حرف بشکل جدید، با دو سرکش « گ » ، نوشته شده‌است .

۶- در قرن سیزدهم در بسیاری از نسخه‌ها، مانند دو قرن گذشته، اصـل برآنست که حرفهای «پ، چ، ژ» با سه نقطه و حرف «گ» مثـل «ک» نوشته شده‌است. ولی عده‌ای از کاتبان (در شانزده نسخه از چهل نسخه) بـرای تمیز بین «گ» و «ک» مانند یکی از کاتبان قرن دوازدهم این حرف را به‌صورت معمول امروزین با دو سرکش و بشکل « گ » نوشته‌اند .

۷- از چهار حرف فارسی ، فقط طرز نوشتن حرف «گ» از قرن پنجم تـا بامروز تغییر کرده‌است . بدین‌ترتیب که از قرن پنجم تا قرن یازدهم آنرا به‌یکی‌از شکلهای « ݣ ، ڱ ، ڳ ، ڴ » نوشته‌اند، ولی از قرن دوازدهم هجری به‌بعد بجای افزودن یك یا چند نقطه بر «ک» ، با افزودن یك سرکش، آنرا از حرف «ک» تمییز داده‌اند .

۸- در برخی از فرمانها و منشورهای متعلق به قرن نهم تا یازدهم هجری ، حروف منقوط فارسی و عربی اکثر بی‌نقطه نوشته شده‌است .

۹- قاعدهٔ ذال فارسی در همهٔ نسخه‌های مکتوب در قرن ششم و در اکثـر نسخه‌های قرن هفتم و هشتم و در چند نسخهٔ معدود قرن نهم مراعات شده‌است و از قرن دهم به‌بعد اثری از آن بچشم نمی‌خورد .

۱۰- فاء اعجمی (ڤ) علاوه بر نسخه‌های قرن پنجم، بندرت در بعضی از نسخه‌های مکتوب در قرن ششم و هفتم نیز دیده می‌شود.

۱۱- کلمهٔ «که» علاوه بر نسخه‌های قرن پنجم، در اکثر نسخه‌های قرن ششم و همچنین درچند نسخهٔ متعلق به قرن هفتم و هشتم و نهم به کلمهٔ بعد متصل نوشته شده‌است مانند: کتو = که تو، کمر = که مر، کتابستان= که تابستان...».

یادداشتها :

۱- مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات مشهد، شمارهٔ ۲و۳، سال سوم، ۱۳۴۶.

۲- «کتابشناسی فردوسی» تالیف آقای ایرج افشار، انتشارات انجمن آثار ملی ایران، سال ۱۳۴۷، ص ۱۰ و صفحات ۱۳۱ تا ۱۸۵.

۳- از جمله در نسخهٔ منحصر بفرد تفسیر قرآن محفوظ در کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج، انگلستان (Mm. ۱۵ . ٤) شخصی در دو سه مورد دو نقطه بر حرف «پ» که در اصل با یک نقطه (ب) نوشته شده بوده‌است افزوده.

٤- Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. by : Charles Rieu .

٥- Temproray Handlist of Persian manuscripts in the British Museum, 1895-1958

٦- مانند نسخه‌های : الابنیه عن حقایق‌الادویه، هدایةالمتعلمین فی‌الطب (نسخه‌های محفوظ در کتابخانهٔ بادلیان آکسفورد، انگلستان ونسخهٔ محفوظ درکتابخانهٔ فاتح استانبول) تفسیر قرآن محفوظ در کتابخانه دانشگاه کمبریج، بخشی از تفسیر قرآن محفوظ در موزهٔ بریتانیا بشمارهٔ Or.٦٥٧٣، که تمام این نسخه‌ها از نظر رسم‌الخط نیز مورد مطالعه قرار گرفته‌است.

۷- آقای دکتر خانلری دربارهٔ این حرف چنین نوشته‌اند: این حرف در فارسی دری

صورت تغییر یافته حرف « [illegible] » پهلوی است که ماقبل آن مصوت بوده‌است شاعران کلمات فارسی را که حرف رَوی آنها دال و ماقبل آن مصوتی بوده با کلمات عربی که همین صورت را داشته‌است قافیه نمی‌کردند، یعنی مثلاً **سود** را با **حسود** ، و **دود** را با **مردود** نمی‌آوردند. اما این‌گونه کلمات فارسی‌را با کلمات عربی که حرف رَوی آنها «ذال» بوده‌است، قافیه می‌کردند مثلاً آوردن **بود** را با **اعوذ** روا می‌داشتند . از این‌جا پیداست که تلفظ دال‌های بعداز مصوت درست با تلفظ ذال عربی یکسان بوده‌است .

اما این تلفظ در همه‌جای سرزمین ایران یکسان نبوده‌است، شمس قیس می‌نویسد که: «در زبان اهل غزنین و بلخ و ماوراءالنهر ذال معجمه نیست و جمله دالات مهمله در لفظ آرند». وزن شعر فارسی، تألیف آقای دکتر خانلری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران ص۱۳٤ .

با آنکه‌بنا به‌قول شمس قیس رعایت قاعدهٔ ذال فارسی عمومیت نداشته‌است، وبعلاوه در برخی از نسخه‌های کهن خطی فارسی که امروز دردسترس‌است نیز می‌بینیم که کاتبان این قاعده را مراعات نکرده‌اند مع‌هذا اگر ازاین‌موارد استثنائی بگذریم معمولاً مراعات قاعدهٔ ذال فارسی در نسخه‌های خطی فارسی ازجمله نشانه‌های قدمت محسوب می‌گردد .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۸ـ آقای دکتر خانلری دربارهٔ این حرف نیز چنین نوشته‌اند: «ظاهراً همین حرف‌است که حمزهٔ اصفهانی و ابوعلی‌سینا آنرا «حرف میان باء و فاء» خوانده‌اند، اما مثالهائی که‌درآثارایشان آمده‌است اکنون تغییریافته و گاهی به ب و گاهی به ف، بدل شده‌است (کلمات **لف** و **شف** که حمزه ذکر کرده‌است اکنون به‌صورت **لب** و **شب** ادا می‌شود و کلمهٔ **فزونی** ـ با سه‌نقطه ـ که ابوعلی‌سینا آورده اکنون حرف اول آن درست مانند ف است) .

خواجه نصیرالدین طوسی حروف خاص فارسی را که در عربی نیست، پنج حرف شمرده و حرف **ف** را (با سه‌نقطهٔ فوقانی) که مراد ازآن همان **و** فارسی‌است ازآن‌

جمله ذکر کرده‌است، و شمس قیس اصطلاح «قاه اعجمی» را قید می‌کند...» وزن‌شعر فارسی، تألیف آقای دکتر خانلری، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ص ۱۲۵ و ۱۳۶ .

۹ـ تعداد نسخه‌های مکتوب در هر قرن را که امکان مطالعهٔ آنها برایم فراهم بوده‌است، در ابتدای هر بخش ذکر کرده‌ام .

۱۰ـ ترجمان‌البلاغه، به‌اهتمام شادروان احمدآتش، ناشر: المعهدالشرقی لکلیة الاداب بجامعةالاستانبولیه، سال ۱۹۴۹ .

۱۱ـ التفهیم لاوائل صناعةالتنجیم، تصحیح آقای جلال همائی ، چاپ ۱۳۱۸، مقدمه، ص: قط ـ صح .

۱۲ـ همان کتاب، مقدمه، ص: صح ـ ق .

۱۳ـ اطلاعات مربوط به‌سال کتابت و شمارهٔ این نسخه را شرق‌شناس محترم آقای G. M. Meredith Owens باضافهٔ ۲۸ورق‌عکس‌نسخهٔ موردبحث‌رابه‌بنده مرحمت‌کرده‌اند.

۱۴ـ مثنوی معنوی، مولانا جلال‌الدین، به تصحیح رینولد الین نیکلسون، چاپ لیدن، ۱۹۲۹ میلادی، مجلدات ۳ و ۴، مقدمهٔ به زبان انگلیسی، ص۱۳ .

۱۵ـ «یک‌مثنوی گمشده از دورهٔ غزنویان ، ورقه و گلشاه عیوقی»، احمدآتش، مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات تهران، سال‌اول، شمارهٔ چهارم، ص۱ـ۱۳ ، ورقه و گلشاه عیوقی به‌اهتمام آقای دکتر ذبیح‌الله صفا، انتشارات دانشگاه تهران، ص ۵ و ۶ .

۱۶ـ تاریخ جهانگشای جوینی، به اهتمام شادروان قزوینی، چاپ ۱۹۱۱ میلادی ، مقدمه ، ص : ص

۱۷و۱۸ـ مثنوی معنوی، مذکور در شمارهٔ ۱۴، ص۱۲ .

۱۹ـ التفهیم لاوائل صناعةالتنجیم، تصحیح آقای جلال همائی، چاپ ۱۳۱۸، مقدمه، ص : ق ـ قب .

۲۰ـ اطلاعات دربارهٔ این نسخه‌را دوست دانشمندم آقای دکتر غلامحسین یوسفی استاد دانشکدهٔ ادبیات مشهد، در اختیار نگارنده قرارداده‌اند .

۲۱و۲۲ـ تاریخ جهانگشای جوینی، مذکور در شمارهٔ ۱۶، ص: صه ، صه .

۲۳ــ مثنوی معنوی ، مذکور در شمارهٔ ۱٤، چاپ لیدن، ۱۹۲۵ میلادی، مجلدات اول و دوم، مقدمه به‌زبان انگلیسی، ص۵ .

۲٤ــ مثنوی معنوی، مذکور در شمارهٔ ۲۲، ص۷ .

۲۵ــ سمک عیار، به‌تصحیح آقای دکتر خانلری، سال ۱۳۳۸، مقدمه، ص ۷ــ۸ .

۲٦ــ مثنوی معنوی، مذکور در شمارهٔ ۲۲، ص٦ .

۲۷ــ تاریخ سیستان به‌تصحیح شادروان ملک‌الشعرای بهار، چاپ ۱۳۱٤، مقدمه، ص: ل‌ــلا.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی